

İslamın

elm və mədəniyyət dini kimi şərhində

Əhməd Ağaoğlunun mövqeyi

XX əsrin islam dini haqqında yeni, orijinal fikirlərlə qarşılayan, onun cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən, humanizm və tolerantlıq təlqin edən müqəddəs ruhi-mənəvi dəyərlər sistemi olduğunu elmi dəlillərlə, tarixi-müqayisəli üsullarla araşdıran Ə.Ağaoğlu 1892-ci ildə "Şiə dinində məzəki inanclar", 1900-cü ildə "İslama görə və islamlıqda qadın", 1902-ci ildə "İslam, Axund və Hatifülqeyb" əsərlərini və sifrlə əməli aid çoxsaylı məqalələrini çap etdirmək, islam dinini təhriflərdən və qərəzli münasibətlərdən qorumağa çalışmışdır. Bu əsərlərin, Avropa elmi-nəzəri fikrinə yeni yanlış təmayüllərə təsir göstərmək cəhdləri ilə yanaşı, xalqımızın mövhumat və xürafatdan qurtulub islamın əsil mahiyyətini əks etdirən inancları yiyələməsində də praktik əhəmiyyəti olmuşdur.

O, "Panislamizm, onun səciyyəsi və istiqamətləri", "İslamın mənşəyi və onun xristianlığa və yehudiliyə münasibəti", "Ricəti-islam" kimi onlarla məqalələrində özündən əvvəlki Azərbaycan maarifçi ziyalılarının islamın müqəddəratı barədə açıqları mübahisəni təzədən canlandırmışdır. Əksəriyyəti polemik üslubda yazılmış bu əsərlərdə o, Qərbin və Rusiyanın antiislam meyillərinə qarşı çıxır. Məhəmməd dini və şəriətini, islamın əsaslarını müdafiə edərək qətiyyətlə deyirdi ki, müsəlmanların dirçəlməsi və tərəqqisi onlar arasında "yeganə fəal qüvvə olan din vasitəsilə olmalıdır". Ağaoğluna görə, "Asiya xalqlarına həyat ilki dəfə xatırlanan", onlara "göyləri yuxusundan oyanan", göylərlə bərabər yerli də göstərən islam dini olmuşdur. Yazılarında döndə-döndə islam tarixindən, onun ədəbi-mədəni keçmişindən bəhs edən Əhməd bəy panislamizmi "mütərəqqi hərəkat" kimi qiymətləndirirdi: "Panislamizm nəinki siyasi-dini, həm də mütərəqqi hərəkatdır" (21, s.314, 321). Müasirləri

kimi o da islam dininə tərəqqiyə səbəb olan ictimai, mənəvi bir qüvvə kimi inanır və dini ehkamların müasirləşdirilməsi yolunda nəzəri və əməli sayələrinin nəticələrini sosial-mədəni həyata tətbiq etməyə çalışırdı.

Fransadakı təhsil illərində Şərq və islam aləminə həsr edilmiş hər bir çıxış və dərsləri maraqla izləyən Ə.Ağaoğlu fransız mütəfəkkiri Ernest Renan və Ceyms Darmsteterin Şərq və islam dünyası haqqında qənaətlərini etiraz etmiş və dövrünün elm zirvələrindən sayılan bu şəxslərə özünü iti zəkası və cəsarətli xarakteri ilə təqdim etmişdir (17, s.22). Qərbin bu görkəmli şəxslərinə ağıl və cürətə görə Ağaoğluna rəğbət göstərməsi və bu etimad səbəbindən o, elmi toplantılarda, mədəniyyət salonlarında iştirak şansı qazanmışdır.

Ömrü boyu müəllimlərinə, o cümlədən E.Renanə rəğbətli yanaşı, onun "İslam və din" əsərində Məhəmməd və təlimi haqqında yürütdüyü kəskin tənqidi mülahizələri etirazla qarşılamış, müəlliminin "müsəlman dini elm və mədəniyyətin inkişafı üçün maneə və səddir" hökmü onu xüsusilə çox qəzəbləndirmişdir. Dini "cəmiyyətin dayacağı" hesab edən Ağaoğlu islamı Şərqdə elm və mədəniyyətin ən mühüm inkişaf amili sayırdı.

"Şiə dinində məzəki inanclar" əsəri 1892-ci ildə Şərqşünasların Londonda keçirilən beynəlxalq konqresində məruzə şəklində oxunmuş və Kembriç Universitetinin xərçi ilə bir neçə ildə çap olunmuşdur. Həmin məruzəsinə görə, konqres iştirakçıları arasında olan İran şahı Nəsrəddin şah ona, sonralar "ailənin uğur üzüyü" adlandırdıqları firuzə qaşlı bir üzük hədiyyə etmişdir (3, s.138). Ağaoğlunun, xüsusilə o dövr üçün aktual səslənən bu məruzəsi beynəlxalq bir konqresdə bəlkə də ilk dəfə şərqli bir tələbənlin İran tarixinə və şifliyyə orientalist baxışla yanaşmasında və həm də intellektual maraqlarını bürü-

zə verməsi baxımından önəmli dir. Ağaoğlu bu çalışmasında şifliyə və İran cəmiyyətinə Şərqşünaslığın problemləri şərqçivəsində və mövzusunun kənarından çərh edən bir müşahidəçi kimi yanaşmışdır. Məqsədinin, o günədək islam din bilicilərinin diqqətini çəkməmiş olan şifliyyə ictimai mənbələri məsələsinə açıqlıq gətirmək olduğunu bildirməkəddir (4).

Məzhəb ayrılığının islama verdiyi zərərnlərdən bəhs edən "İslam, Axund və Hatifülqeyb" risaləsində o, islama bir şiflə axundunun danışdır. Fəqir və zəif islam, xüsusilə məzhəb ayrılığı üzündən başına gələn fəlakətləri, zəngin və şişman axundun qan daman kök üzünə hayqır. Həyəcan və hərəratlə yazılan bu risalədə Ağaoğlunun dini və məzhəbi məsələlərdə geniş və dərin bilgisi ortaya çıxdığı kimi, XX əsrin əvvəllərində doğru, xalqın inkişaf və tərəqqisinə, islamın xətali, yanlış anlaşılmasına və xüsusilə bundan doğan məzhəb ayrılığını ən önəmli bir əngəl saydığı da bəlli olur.

"İslamda qadın və islam qadını" əsərində müəllif islamın tərəqqi dini olduğunu, Abbasilərin orta dövrlərinə qədər bu mütərəqqi hərəkat davam etdiyi halda, daha sonra alimlərin və şeyxlərin mənfəətpərəstlikləri üzündən islamın gerilədiyini və cökdiyünü iddia etmişdir. Ağaoğlu müasir genderologiyanın əsas prinsiplərini ehtiva edən bu əsərdə "qadın"ı islamın tərəqqisi və geriləməsinin meyanı kimi verməkəddir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Ağaoğlu Azərbaycanın ən fəal islamşünas alimi və publisisti idi. Çap etdirdiyi elmi, publisist, ədəbi-tənqidi əsərlərin böyük bir qismində İbn Rüşd, Təbəri, Dante, Lüter, Konfutsi, Hüse, Tolstoy, Nitsşe, Karleyl, Spenser kimi mütəfəkkir alimlərin zəngin irsindən istifadə yolu ilə islamın siyasi, ideoloji, etik, iqtisadi, hüquqi, fəlsəfi məsələləri-

Coxyönü elmi-mədəni fəaliyyəti ilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə zəngin irs bəxş etmiş Əhməd bəy Ağaoğlu, həm də islam dininin müxtəlif yönərlərdən şərhinə həsr edilmiş və dövrü üçün əhəmiyyətli olduğu kimi günümüzdə də aktualıq kəsb edən bir sıra əsərlər müəllifidir. Onun Fransa, Azərbaycan və Türkiyə mətbuatında çap olunmuş və islamın elm, maarif, mədəniyyət dini olmasını açıqlayan yüz-lərlə məqalələrindən başqa, islamda qadın hüquq və azadlıqlarını, elmi-mədəni tərəqqiyə təkan verən amilləri şərh və təbliğ edən monoqrafik əsərləri də vardır. Mövzusunun genişliyi nəzərə alaraq, biz bu yazımızda yalnız bəzilərinin kitab halında (1; 2), bəzilərinin elmi toplularda məruzə mətni şəklində (4) çap olunmuş əsərlərindən və bir neçə məqaləsindən (5; 6; 7) bəhs edəcəyik.

nə toxunur, islam tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri, epizodları, xilafətin Şərq və Qərbdə fəaliyyəti, peyğəmbərlər, imamlar və s. haqqında mühakimələr yürüdüdü. Bu əsərlərin ana xəttini təşkil edən əsas müddəə bundan ibarət idi ki, nə Quran, nə şəriət yeniliyyə əngəl deyildir, ancaq bunların təbliğatçıları öz şəxsi mənfəətləri xatirinə müsəlmanlığa mədəniyyətlə bir araya sığmayan mahiyyət verməyə çalışmışlar (5; 6; 16).

Ağaoğlunun bu mövzuda yazdığı əsərlərində, islam dininin üstünlüklərini, müasir dövrlə səsleşən xüsusiyyətlərini təsdiqlə yanaşı, xalqı, siyaset xadimlərini islam dininin qanun-qaydaları, tələbləri ilə hərəkat etməyə, azadlıq mübarizəsinə islam ehkamları ilə əlaqələndirməyə çağırış da qüvvətli idi. Ə.Ağaoğlu Quranı sonrakı təhriflərdən, qeyri-elmi şərhlərdən xilas etməyə çalışır, bu mövzuda, din xadimləri ilə ciddi mübahisələrə girdi. İslama həsr olunan əsərlərinin mərkəzində bəslənən ümumi ideya dayanır ki, islam öz mahiyyəti etibarilə başqa dinlərdən daha üstün keyfiyyətlərə malikdir, o, bütün tarix boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və indi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənarında təşəvvür etmək mümkün deyildir.

Ağaoğlunun Fransada dəbdə olan jurnallarda çap etdirdiyi məqalələrinin əsas məqsədi islama, müsəlman sivilizasiyasına qarşı yayılmış qərəzli mülahizələri aradan qaldırmaq olmuşdur. "Nu-vel Revyu" qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrinin birində Şərq həyatının Qərb sivilizasiyası ilə ayaqlaşması yollarını arama baxımından müsəlman cəmiyyətlərinin problemlərini həllini bunda gördüdü ki, "Nəse başqa bir şey lazımdır, bu başqa şey isə, ülvə hissələri örnək göstərməyə qabil olan və onları maddi müdafiəsi üçün kifayət qədər mənəvi qüvvələr olan fərdirdi. Lakin müsəlman ailəsində qadının vəziyyəti fəalığı öldürür, bu isə onu hər cür təşəbbüskarlıqdan və hər cür enerjiden

məhrum edir. Fərdin dirçəlməsi üçün lazımdır ki, bizim qadınlarımız dinimizin onlara verdiyi hüquqlara real malik olsunlar" (12, s.23).

Bu yazılarla başlayan fərdin hüriyyəti, tərəqqisi ideyasını Şərqlə Qərb arasında ki təzadın ən mühüm səbəblərindən biri hesab edən Ağaoğlu yaradıcılığının sonrakı bütün mərhələlərində də onu inkişaf etdirmişdir. Onun fikrinə qərblə üçün fəaliyyət, enerji və tərəqqi stimulu olan "rəqabət" Qərbin Şərq, o cümlədə müsəlman ölkələri üzərində əsas üstünlüyüdür.

İslamın geriliyi üçün məsuliyyətin bir hissəsinin, fərdin məhvinə səbəb olan qadının vəziyyəti ilə bağlı olması haqqında, ona qədər də mövcud olan fikirləri inkişaf etdirən Ağaoğlu bu amilə həlledici əhəmiyyət verir və hətta İran cəmiyyətində qadın vəziyyətinin tədqiqinə həsr edilmiş silsilə məqalələrlə çıxış edir. Bu məqalələrdə o, İran qadınının avamlığı, qadının ailədə layiqli yer tutmaması, ananın öz uşaqlarını tərbiyə etmək imkanının olmaması kimi məsələlərə toxunur.

Ağaoğlunun yazılarında tarixi əhəmiyyət daşıyan əsas məqamlardan biri onun müsəlman ölkələrində qadının passiv və acınacaqlı vəziyyəti düşməsinin islamın mahiyyəti, xüsusilə də poliqa-miya ilə bağlı olan avropalıların yanlış və qərəzli mülahizələrinə qarşı tutarlı elmi dəlillərlə çıxış etməsidir. Bu mövzuda klassik ənənəyə söykənən Ağaoğluna görə Quran ərəb qadınının vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır, bunu islamın ilkin qüvvəli dövründə qadınların ictimai həyatda oynadığı mühüm rol da təsdiqləməkdədir. Poliqa-miyaya gəldikdə isə onun praktik olaraq çox az yayılması bu ni ciddi arqument kimi şişirtməyə əsas vermir. Sadəcə islamın mahiyyətində təsbit olunan hüquq və təminatlar müxtəlif amillərin, xüsusilə də bunda maraqlı olan qüvvələrin təsiri ilə sonradan unudurulmuşdur.

Ağaoğlunun qənaətinə, təbiətinə görə Qərb cəmiyyətindən heç də

fərqlənməyən islam cəmiyyəti tarixi səbəblərin təsiri altında dəyişmiş və mahiyyətə icma aspekti ilə xarakterizə olunmur ki, fərdiyyəti Qərbə qarşı qoyulmuş olsun.

İslamın qızıl dövründə müasir demokratik dəyərlərin müşahidə edildiyini əsas götürərkən Ağaoğlu hesab edir ki, fərdin dirçəlişinə nail olmaq üçün müsəlmanlar "islamın ilkin ruhuna" nüfuz etməlidirlər. Fransua Jorjonun da təsdiqlədiyi kimi Ağaoğlu bu ideyasında Cəmaləddin Əfqaninin və Məhəmməd Abdunun tərəfindən xeyli əvvəl ortaya atılmış islamda islahatçılıq təşəbbüsləri ilə eyni mövqedən çıxış edirdi.

Qadın hüquqlarını da ehtiva edən "İhüddusuz mənəvi rəqabət" in hökm sürdüüyü islamın qızıl dövründə "fərdin bütün qabiliyyətlərini inkişaf" itən müxtəlif şəxsi keyfiyyətlərin çiçəklənməsi, hər cür tərəqqi üçün zəruri olan şərait olmuşdur. Ağaoğlu keçmiş idealaizə edən bu tipli mülahizələrini islamın bugünkü halına bais olanlara qarşı qoyur. O, dünyanın gələcək rifahı naminə həm müsəlman, həm də Avropa dövlətləri qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edir. Onun fikrinə, Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında "əlaqə əməliyyatını" müsəlman ölkələrini yalnız dövlət və hökumətləri həyata keçirə bilərlər. Çünki Avropa sivilizasiyasını zorla qəbul etdirmək kimi müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsində, cəmiyyətin modernləşməsi problemlərini özlərinin həll etmələri gərəkdir. Avropa dövlətlərinə gəldikdə isə, Ağaoğlu onların da bir vaxt irtica və müstəbidliyin tərəfini tutmaqda, Şərq və müsəlman ölkələrini modernləşmə səylərini dəstəkləmək lazım gəldiyini başa düşəcəklərinə ümid edir. Ona görə ki, Qərbin mənasiflərini uyğunluğa baxımından da bu daha məntiqlidir.

Bir tərəfdən islahatçılıq mövqeyindən çıxış edən, digər tərəfdən isə islamı mümkün təhriflərdən mühafizə etməyə çalışsan, xürafat güc gəlib, islam korlandıqca, elm və maarifin də müsəlmanların

əlinə alınması fikrində olan Ağaoglu Avropa orientalistlərinin panislamizm hərəkatı haqqında bəzi fikirləri ilə razılaşaraq "Kaspi"nin səhifələrində (21 aprel 1900-cu il, №87) yazırdı ki, "birleşmə mənasında keçmiş qayıtmağı təbliğ edən panislamizm, eyni zamanda müsəlmanlar arasında müasir həyatın köklü və biryolluq dəyişdirilməsində təkəid edir... Bu, vaxtilə yalnız müsəlmanların malı olan iqtisadi, siyasi və mədəni fəthatlar sahəsindəki təkəiddir (...) bir sözlə, Avropa ağıl tərzi və yeni müsəlman meyli möcübincə islamçının ideyalarında panislamizm və yevropeizm anlayışı sinonim xarakterinə kəsb etmişdir".

Problem mübahisəli və ziddiyətli məqamlarını qabardan tədqiqatçı-alim Qədim Mustafayev "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı islam ideologiyası və onun təncidi" əsərində "İttihad islam" ideyasının təbliğatçılarının fikirlərinə belə bir təncidi münasibət bildirirdi ki, panislamistlərə görə "yevropeizm" və "panislamizm" anlayışları müəyyən mənada: elm, sənaye, ticarət, hərbiçilik və sairənin tərəqqisi tələbini özündə ehtiva etmək baxımından sinonimdir. Lakin sözün əsl mənasında: əxlaq, "tərzi-hərəkat, mənevəyyat, insanıyyət" və s. əlamətlər baxımından bu anlayışlar sinonim ola bilməzlər. Deyildiyi kimi, "Avropa həyat tərzinə", "onun əxlaqını", "mənevə dayaqlarını" və s. təncid edən panislamistlər "Avropa elm və mədəniyyətini" də olduğu kimi "aləmi-islam" içərisinə yazmığın əleyhinə idilər. Onlar

yalnız "islama əsaslanan mədəniyyətin" tərəfdarı idilər (16, s.163).

Həqiqətən də panislamistlərə, o cümlədən müsəlman cəmiyyətlərinin düşdükləri böhrandan qurtulma çarələrini müddəfəs dinimizin ilkin mahiyyətində, islamıyyətin qızıl dövrünə qayıdışda arayıb-axtaran Ə.Ağaogluğa görə, tərəqqiyə, yüksəlişə rəvac verən, bütün zamanlar üçün yeni olan, müasirliyin bütün prinsiplərini öz bətnində gəzdirən islam dini, müasir dünya sivilizasiyasının bütün bəşəri və demokratik keyfiyyətlərini mənimsəmə və öz içində ərıtəmə, həzm etmə qüdrətinə malikdir. Bu fənaətə də, məsləkkədi olduğu digər panislamistlərə eyni mövqədən çıxış edirdi. Türkiyə illərində islami baxışlarını müəyyən qədər redaktə edən Ağaoglu, öten əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalının 1907-ci il 7 avqust (№24) tarixli sayında əksini tapmış fikirlərini həmrəy idi: "Avropalaşım, firəngləşəlim deyürsünüz? Lakin ey qare, müraciətdən müraciətə fərq vardır. Biz avropalıların ərıyyətinə, sənayelerinə, ılımə və maariflərinə, keşfiyyat və ixtiraatlarına müraciət etmək istəyürüz, özlərinə degil! Biz istəriz ki, islam ılıkəsinə onların beynlərini, dimaqlarını gürsün! Biz istəriz ki, ılıkəsinə onların beynlərini həzm etsün, yoxsa mədələrində həzm olunmasın! Bu gün onların mədələrində həzm olunmaq üçün bir çarə var işə, o da onların məhsulati-dimağıyyələrini alıb həzm etməkdən başqa bir şey degildir".

Onun əsərlərinin böyük bir qisminin ana xəttini təşkil edən əsas müddəə bundan ibarət idi ki, "ne Quran, ne şəriət yeniliyə əngəl deyildir, ancaq bunların təbliğatçıları öz şəxsi mənfəətləri xətinə müsəlmanlığa mədəniyyətə bir araya sığmayan mahiyyət verməyə çalışmışlar". Bu əsərlərdə islam dininin üstünlüklərini, müasir dövrlə səsleşən xüsusiyyətlərini təsdiqlə yanaşı xalqı, siyasət xadimlərini islam dininin qanun-qaydaları, tələbləri ilə hərəket etməyə, azadlıq mübarizəsini bütün ancaqları ilə əlaqələndirməyə çağırış də qüvvətli idi. İslama həsr olunan əsərlərinin mərəkəzində belə ümumi ideya dayanır ki, islam öz mahiyyəti etibarilə başqa dinlərdən daha üstün keyfiyyətlərə malikdir, o, bütün tarix boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və indi də bu xalqların müasir tərciqəsini ondan kənarında təşəvvür etmək mümkün deyildir.

Türkiyə dövründə, Ağaogluğun dini baxışlarında islama əvvəlki münasibət ilə müqayisədə təcridcə dəyişikliklər müşahidə edilə də o, həyatının sonuna qədər islamı bütün dinlərin fəvqündə görmüş, islamın ilkin və doğuşdan var olan mahiyyətində elmi-tərəqqi meyllərinin, tolerantlığın, humanist, bəşəri və demokratik prinsiplərini durduğunu əsərlərində vurğulamışdır.

Mübariz Süleymanlı, sənəşünaslıq namizədi

Ədəbiyyat

1. Ağaoglu Ahmet. İslamıqlıka kadin (Türkiyə çevirən: Hasan Ali Ediz). İstanbul: Nebioğlu Yayınəvi, 1959. 56s. (Əsərin 1901-ci ılıdə Tiflisdə rus dilində çap edilmiş orijinal nüsxəsi şəxsi arxivimizdədir (Ahmed Aqəev. Jenhna po İslamu i v İslame. Tiflis, 1901). Həmin kitabı bizə Ağaogluğun nəvəsi Təktaş bəy başğışlamışdır).
2. Ağaoglu Ahmet. Üz mədeniyət. İstanbul: Milli Ectim Basıməvi, 1972 s.
3. Ağaoglu Sürəyya. Bir ömür belə keçdi (Vilayət Quliyev "Ağaoglu" kitabında, s.138-159). Bakı: Ozan, 1997.
4. Ağayev Əhməd. Şie dinində mözdəki inancılar (Fransızcadan çevirən: Hamlet Qoca). Əlyazması: Məqalə müəllifinin şəxsi arxivində).
5. Ağayev Əhməd. Aləmi-islama bir nəzər. "İrşad" qəzeti, 17 noyabr 1907-ci il, № 116.
6. Ağayev Əhməd. Avropa və aləmi-islam. "Kaspi" qəzeti, 25 sentyabr 1903, № 207.
7. Ağayev Əhməd. "Nədən bu günlərə qaldıq?". "İrşad" qəzeti, 22 iyun 1906-cı il, № 146.
8. Akçura Yusuf. Türkcülüğün tarixi. İstanbul: Kaynak yayınları, 2001.
9. Ceoreon François. "Azərbaycanlı Bir Entelektüelin Örtaya Çıkışı: Ahmed Ağaogluğunun Fransa Yılları 1888-1894", Toplumsal Tarix, S. 8, Ağustos 1994.
10. Cülşevən Fəhrettin. Ahmet Ağaogluğun həyatı, fikirləri, siyasi və sosial mücadələləri. "Azərbaycan" dərçisi, Ankara, 1989, sayı: 268.
11. İslam ansiklopedisi, cilt I, Ağaoglu Ahmet məkalesi. İstanbul: Türkiyə Dıyanət Vəfki, 1988.
12. Jorjan Fransua. Azərbaycanlı intellektualim ilk addımları: Əhməd Ağaoglu Fransada (1888-1894). Mədəniyyət dünyası, VII buraxılış, Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2003.
13. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqanı və türk dünyası. Bakı: Azərəşq, 1996.
14. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağayev ("Fikrin karvanı" kitabında). Bakı: Yazıcı, 1984.
15. Mirəhmədov Əziz. Taqşırımı yumaq istəyirəm (məsəhihə). Ədəbiyyat qəzeti, 21 fevral 1992-ci il, № 8. Kimə və nə vaxt verilməsi qeyd edilməyən eyni mövzulu digər bir məsəhihənin 9 makina səhifəsindən ibarət fərqli variantı Əziz Mirəhmədovun şəxsi arxivindədir.
16. Mustafayev Qədim. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun təncidi. Bakı: Maarif, 1973.
17. Özcan Üfuk. Ahmet Ağaoglu və rol dəğişikligi (Yüzüyl dövründə bətcü bir aydın). İstanbul: Donkişot yayınları, 2002.
18. Sakal Fahri. Ağaoglu Ahmed Bey. Ankara: Türk Tarix Kurumu Basıməvi, 1999.
19. Süleymanlı Mübariz. Ahmet Ağaogluğun "Üz mədəniyyəti" əsəri. Şəxə fəlsəfi problemləri (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı: AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, № 1-2, 2004.
20. Swietochowski Tadeusz. Müslüman cəməatən ulusal kimliğı Rus Azərbaycandanı 1905-1920 (Türkçəsi: Nuray Mert). İstanbul: Bağlam yayınları, 1988.
21. Talibzadə Kamal. Əhməd Ağaoglu və onun "Rus ədəbiyyatının ümumi səcıyyələri" əsəri. Seçilmiş əsərləri. İkinci cild. Bakı: Azərəşq, 1994.